

Stuerghewalt en Jan Fick van Zeghen

Een uitzonderlijk kanon en zijn maker

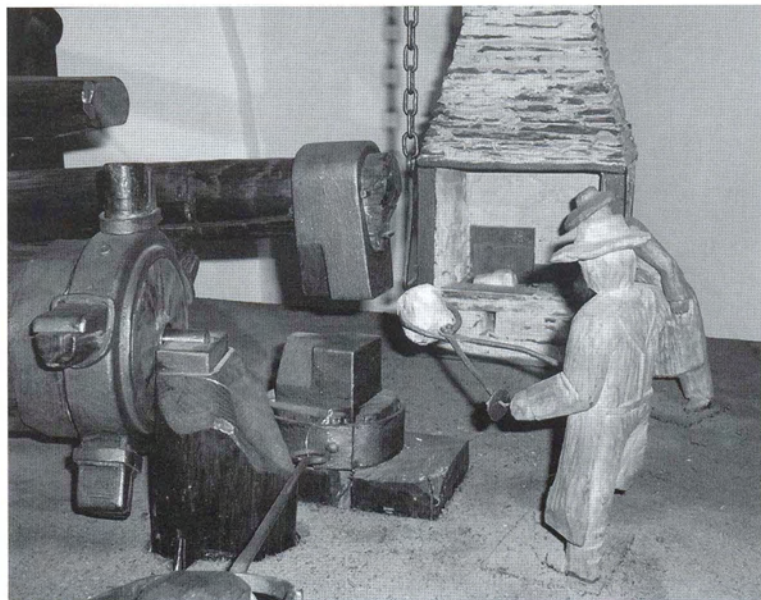
Kees Smit*

Het langste middeleeuwse kanon van Europa ligt in 's-Hertogenbosch en heet 'Stuerghewalt'. Het was buiten de stad zelf onbekend, en tot voor kort was er ook weinig bekend over de man die het smeedde. En toch had hij zijn naam en plaats van herkomst achtergelaten. Aan de bovenkant van de loop, vlak achter de drakenkop, was een eeuw geleden nog vrij goed te lezen: 'Jan Fick van Zeeghen, burger tzo Colen'.¹

Fickenhütte

Segen was rond 1500 de gewone naam voor de stad die nu Siegen heet, hoofdstad van een gebied dat bekend stond om zijn ijzermijnen en smelterijen. Langs de Sieg stonden allerlei werkplaatsen die op watermolens draaiden, en de familie Fick heeft eeuwenlang zo'n bedrijf gehad. Het ruwe ijzer werd gesmeed tot staal dat werd geëxporteerd, naar Keulen dat honderd kilometer naar het westen ligt, en naar het Ruhrgebied. Van oudsher werden in Siegen ook kanonnen gegoten.

Dat Jan Fick een kanon smeedde dat nog steeds te bewonderen valt, maar ook dat de eeuwenoude werkplaats nog bestaat, is bijna vergeten. Toen in 1900 het familiebedrijf gesloten werd (sommige andere gingen nog tot 1930 verder), was de staalmagnaat Gustav Krupp geïnteresseerd. Hij restaureerde de smederij en gaf die een plaats aan een beek in het openluchtgedeelte van het Ruhrlandmuseum te Essen.² Jammer genoeg is de naam Fickenhütte veranderd in Halbachhammer, zodat tegenwoordig zelfs in Siegen nauwelijks meer bekend is dat die smederij een eeuw geleden nog langs de Sieg stond. Het Bossche kanon is dus niet uit de lucht komen vallen. De smid kwam uit een familie die haar stempel op het vak zette en twee monumenten naliet. Het Bossche kanon heeft een

Model van een smederij in het Siegerlandmuseum. De smid schuift het gloeiende ijzer tussen hamer en aambeeld. Door een watermolen aangedreven tillen de vijf nokken de hamer op en laten hem weer vallen. (Foto: auteur)

waardige tegenhanger in de historische smederij die zich vandaag in Essen bevindt.

Johann Fick verliet het familiebedrijf, nadat hij een goede opleiding had gekregen, ook in de schoolbanken. Wie zijn ouders waren, is onbekend. Er worden in die tijd wel een aantal Fickes vermeld: HENCHIN FICKE bijvoorbeeld hoorde in 1479 bij de hoogst aangeslagen inwoners, en verder waren er twee mogelijke familieleden student in Keulen: ARNOLD in 1469 en ANTON in 1498. Het was een vereiste dat een 'bussmid' zoals een kanonnengieter of -smid genoemd werd, moest kunnen lezen en schrijven, en vooral goed kunnen rekenen. Zo diende hij de baan van de kogels te berekenen zodat deze op de juiste plaats terecht kwamen. Johann Fick trok rond 1500 naar Keulen, waar hij het burgerrecht verwierf en zo meester bussmid kon worden. Keulen was een van de grootste steden van

Europa en er waren altijd busmeesters nodig om de stad van kanonnen te voorzien. Het hele arsenaal lag opgeslagen in het Zeughaus, dat nu als historisch museum dienst doet, en waar ook bronzen kanonnen gegoten werden.

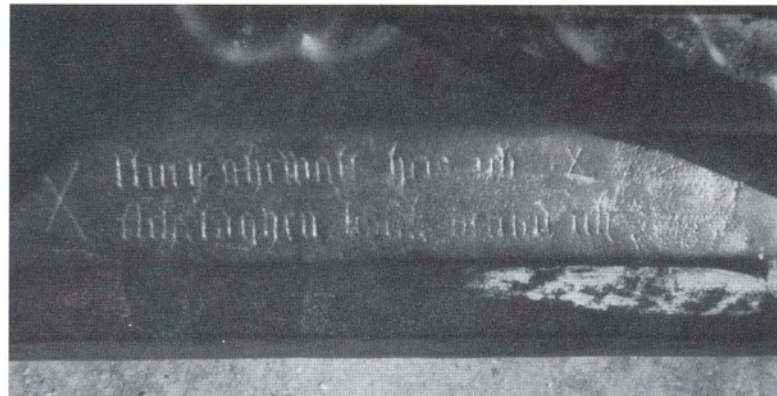
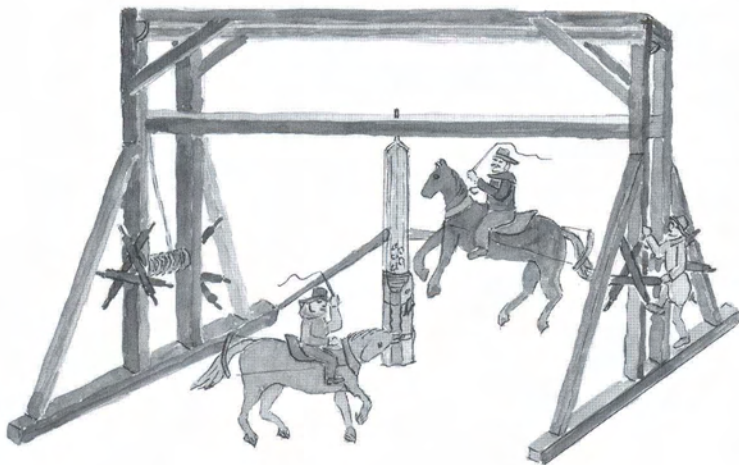
Middeleeuws geschut

Een kanon³ kon in de vijftiende eeuw maar een of twee schoten per dag lossen en was zo groot en zwaar dat er soms tientallen paarden nodig waren om een stuk geschut te verplaatsen. Alle dertig kanonnen die Karel de Stoute in 1477 bij Nancy wilde inzetten werden al buitgemaakt voordat ze een kogel konden afvuren. De behoefte aan lichter, beweeglijker geschut groeide, en dat kwam er dankzij de ijzeren kogels. Deze waren driemaal zo zwaar als stenen en veel effectiever. Het smeden van grote kogels bleek erg moeilijk en kostbaar. Gietijzeren kogels voldeden beter en werden voor het eerst op grote schaal gebruikt in 1495.

Tot circa 1450 werden er nog ongeveer evenveel ijzeren kanonnen gesmeed als van brons gegoten. Geleidelijk aan kwamen er meer smeltovens, waar de techniek van de klokkengieters gebruikt kon worden. Vooral bij grote kanonnen ging het, net als bij grote klokken, tijdens het gieten wel eens mis of anders wel bij het inschieten en dat was een grote schadepost. In de zestiende eeuw werden er bijna alleen nog bronzen kanonnen gemaakt.

Het in het begin van die eeuw gesmede Bossche kanon was dus al meteen ouderwets, want ijzeren kogels moesten precies passen en dat kon eigenlijk alleen in een gegoten en goed uitgeboord bronzen kanon.

Een 'rosmolen' waarin met paardenkracht een loop in het kanon wordt geboord. Naar een oude illustratie in de 'Codex Palatinus Germanicus' fol. 126. Zie Schmidchen 1977 p. 94. (Tekening: auteur)

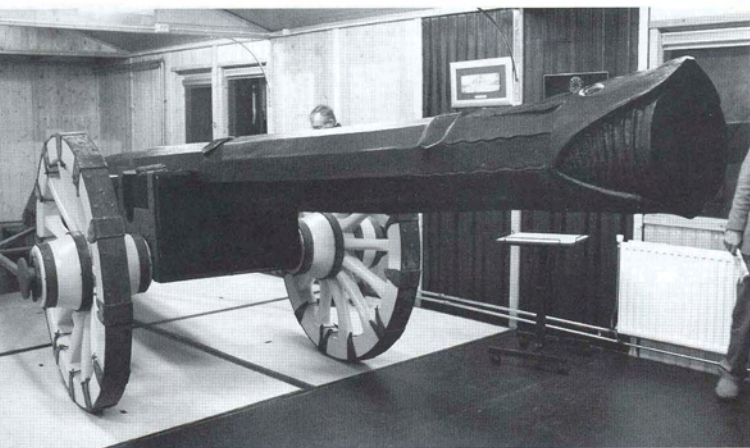
'Stuerghewalt heis ich / Tschertogenbusch behud ich': het opschrift op het Stuerghewalt (Foto: auteur, 1990)

Rond 1500 was het belegeringsgeschut verdeeld in Haupt-, Not- en Viertelbüchse. De Notbüchse of noodslang had een lange loop, een middenkaliber en ijzeren kogels. Er bestaan nog steeds een paar kanonnen die niet veel korter zijn dan het Bossche geschut dat 6,34 m lang is. In een museum in Parijs ligt een bronzen kanon uit 1524 met een lengte van 4,68 m, kaliber 28,5 cm met ijzeren kogels van 94 kg en in Woolwich bij Londen ligt een in 1530 in Cairo gegoten bronzen kanon met een lengte van 5,69 m, kaliber 24,5 cm voor ijzeren kogels van 60 kg. Het kaliber van Stuerghewalt was 17 cm, dus niet extreem groot. De lengte van het kanon was dat echter wel. Stuerghewalt is het langste kanon uit de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, dat bewaard is gebleven.⁴

Dit is in grote trekken het kader waarbinnen Stuerghewalt gezien moet worden. Uiterlijk lijkt hij met zijn drakenkop (geen vissenkop, hij heeft oren!) en zijn inscripties eerder op een bronzen dan een ijzeren kanon.⁵ Dat geen enkel naslagwerk naar Stuerghewalt verwijst, komt misschien doordat R. Wille (*Die Riesengeschütze*, 1870) de spot drijft met wat Diego Uffano (*Trattado della artiglieria*, 1621) erover schreef, namelijk dat 'de Duivelin' van Den Bosch helemaal tot aan Bommel kon schieten. Daarna zwijgt iedereen er wijselijk over.

Drie jaar smeden en boren

Op 18 mei 1510 maakte het stadsbestuur een afspraak met Jan Fick, om in 's-Hertogenbosch van oud ijzer een groot kanon te smeden.⁶ Het zou een 'noodslang' worden, naar het voorbeeld, zoals hij beweerde, van een kanon in Keulen, 22 voet lang, zo'n zes meter. Het moest ijzeren kogels van ruim 18 pond schieten met 36 pond buskruit. Jan Fick zou als loon

Het gerestaureerde kanon staat thans in een loods op Bastion Oranje. De kroniek van Sint Geertrui vermeldt: 'Eodem anno (1543) den 15 augusti is alhier een groot ijsere canon geprobeert ende daarmede geschooten binnen de stad Bommell, die men daarmede groote schade deden. Ende dit canon is gemact tot Colen bij eenen Jan Fick van Segeler, borger tot Colen. Ende op het stuck staet: "Stuergewelt hijt ick, 's-Hertogenbosch beschut ick". Ende dit canon wiert bij de borgers van Den Bos genoemt: "De Boose Griet".' Een kanonskogel die in 1543 ruim 15 kilometer verder terecht kwam. Zou de kroniekschrijver wat overdrijven? (Foto: Stadsarchief/Wim Hollemans)

een Philipsgulden per dag ontvangen, zolang hij eraan werkte, plus kost en inwoning. De stad zorgde voor een smederij en voor brandstof. Fick van zijn kant beloofde dat zijn geschut beter zou worden dan dat van Keulen, het zou op een mijl afstand dwars door elke muur schieten, op wielen kunnen rijden en schieten of in elk geval op een slee. Binnen vijf of zeven maanden zou het klaar zijn.

Op soortgelijke voorwaarden had de stad een jaar eerder een paar nieuwe kanonnen laten gieten of repareren, en dat was goed gegaan. Niemand controleerde Jan Fick en die haastte zich niet. De aanbeveling van de oude stadsmid was genoeg, en de stad was zo nonchalant en goedgelovig geweest om niets op papier te zetten. Dat werd kennelijk pas gedaan, toen het te laat was. "t Is niet nodig iets op te schrijven," zei Fick, 'we zullen over een half jaar niet allemaal dood zijn!'. Het lijkt wel of we met Tijl Uilenspiegel te maken hebben, die met zijn grappen iedereen bij de neus nam. Vermoedelijk dacht het Bossche stadsbestuur goedkoop uit te zijn met dat oude ijzer. Zo ging Fick welgemoed een onmogelijke opdracht aan.

Na een half jaar was het werk nog lang niet klaar, en zelfs na anderhalf jaar niet. Intussen was er al 1583 gulden uitgegeven. Nog eens vijf maanden later, het was nu eind februari 1512, kon het geschut eindelijk

'ingeschoten' worden. Op een slee werd het naar de Vughtterpoort versleept, want het was te zwaar om op wielen te staan. Maar o wee, de ene kogel na de andere kwam naar buiten 'offt hagelgeschut were'. Den Bosch eiste duizend gulden terug. Fick zwoer plechtig dat alles goed zou komen en hem werd nolens volens nog een kans gegund.

Hij kreeg de stad zover dat er weer een grote boorstellinge getimmerd werd. Het kanon werd overeind gezet, half in de grond, en met twee paarden en een

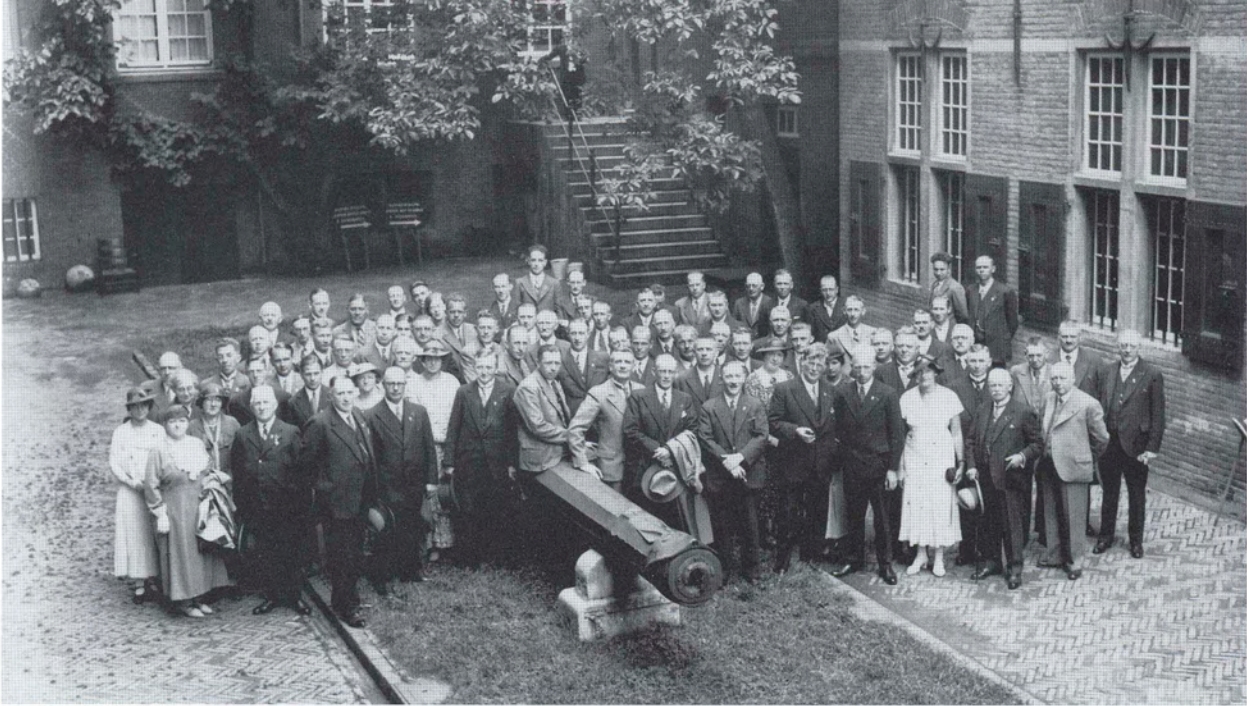
Er zijn in Europa nog een paar 15e-eeuwse kanonnen van reuzeformaat die grote stenen kogels konden afvuren. Het meisje met de grote mond staat naast 'Mons Meg', het kanon bij Edinburgh Castle. Ernaast een paar bijbehorende projectielen.

Hans Janssen schreef in Bossche Bladen 2002 nr. 4 over de vondst van talloze kogels achter het stadhuis. Daarbij waren ook exemplaren met een kaliber van 30-46 cm.

J.H. van Heurn meldde in 1778: 'In mijne jeugd heb ik op den wal omtrent de Schilderstraat, een ander oud Stuk Geschut gezien, dat niet zo lang, maar vrij dikker, en van binnen veel wijder, dan agter het Stadhuis, was, immers het was zo dik, dat men het voor een bank gebruikte, waarvan het ruim de hoogte had. De wijtte was naar mijn voorstaan ruim anderhalven voet over het kruis, zo dat ik er de kinderen dikwils heb zien inkruipen. Dit stuk was niet gegooten, maar bestond uit verscheide zwaare ijsere staven, die door veele dikke ijsere ringen als een ton ineen gekuipt waren. Men wil dat dit een steenstuk genaamd was, om dat men er een mand met steene in laade. Overlang is het van 's Lands wege voor oud ijzer verkogt. Ik heb de ringen die om het zelve waren zien in stukken hakken, dat met veel gewelds en moeite toeging.' (J.H. van Heurn, 'Historie der stad en Meijerije van 's Hertogenbosch' dl. IV, p. 232).

Het heeft er alle schijn van dat ook 's-Hertogenbosch een 'Mons Meg' bezat, of een 'Dulle Griet' zoals het kanon in Gent heet. De grote kanonskogels die achter het stadhuis werden gevonden konden wel eens bedoeld zijn voor de stoere Bossche dame die Van Heurn eind achttiende eeuw beschreef.

De Bond van Administratieve Ambtenaren bij de Rechterlijke Macht viert het 40-jarig bestaan in 1935. Een vredelievend gezelschap achter het stadhuis waar het kanon jarenlang stond. Op de achtergrond tegen het stadhuis liggen een paar reuze kogels van steen. Deze pasten niet in De Boose Griet. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

extra knecht ging hij weer aan het boren, maandenlang. In december werd er opnieuw proefgeschoten, en weer braken bijna alle kogels aan stukken, zowel de gietijzeren kogels die hij speciaal uit Siegen had laten komen, als de smeedijzeren. De binnenkant van de loop bleek vol hobbels en scheuren te zitten, en was zover uitgeboord, dat de kogels nu 36 in plaats van 18 pond zwaar moesten zijn. Het boren, dat nog in de kinderschoenen stond en alleen bij bronzen geschut gebeurde, ging Fick boven zijn pet. Evenmin wist hij hoe de lengte in de juiste verhouding tot het kaliber stond, en hoeveel kruit er nodig was. Het kanon had de helft korter moeten zijn, meent Wakker. Op 12 januari 1513 werd het nutteloze gevaarte naar een opslagplaats versleept. De totale kosten werden op ruim 4000 gulden geschat. Toen Fick zich op 4 februari moest komen verantwoorden, bleek hij gevlogen.

Het eindeloze proces

Amper in Keulen, stond 'Johan Ficke van Segen, Bussenmeister',⁷ bij het stadhuis op de stoep, en op 10 maart ging er een brief uit naar 'Shertzogenbusch'. Fick heeft zich erover beklagd, schreef het Keulse stadsbestuur, dat u hem voor een ijzeren 'heuftstucke oder slangen'⁸ nog 630 Philipsgulden schuldig bent. Voor de boor die hij gemaakt heeft, krijgt hij nog 100 gulden, en verder bezat hij twee paarden waarvan hij er onderweg een heeft moeten verkopen. Wij zullen hem van rechtsbijstand voor-

zien en verzoeken u derhalve 27 of 28 gulden extra te betalen om hem schadeloos te stellen.⁹

Het Bossche stadsbestuur moet behoorlijk geschrokken zijn, want Fick liet beslag leggen op goederen van kooplieden uit de Meierij, zoals dat vaker gebeurde in de Middeleeuwen. Mr. Gosen Adriaensz werd als procureur naar Keulen gestuurd om de smid voor het Keulse hooggerecht te dagen. De stad aan de Rijn wilde de Bossche kooplieden wel weer beschermen, maar dan moest eerst de schuld aan de smid betaald worden.¹⁰ Op het voorstel van Den Bosch om in Weert te overleggen, de gebruikelijke 'dagvaart' halverwege, gingen de Keulse stadssecretaris Jan van Dinslaken met zijn delegatie in. Wat toen, op 23 april, besloten werd is niet bekend. Eind september kwam Dinslaken met het voorstel twee of drie Bossche raadsleden naar Keulen te laten komen. Daar zou op 2 oktober Johann van Segen (Fick) door het gerecht verhoord worden.¹¹

Den Bosch had zich inmiddels tot keizer Maximiliaan gewend en wees hem op het privilege van hertog Hendrik III uit 1251. De keizer gaf daarop (als hertog van Brabant) de stad toestemming om beslag te leggen op Keulse handelwaren, waarvan op 31 oktober 1514 de eerste berichten Keulen bereikten. Intussen waren er getuigen gehoord die Fick steunden, terwijl hijzelf glashard verklaarde dat de kogels heel gebleven waren, dat de heren er tevreden mee waren, en dat ze het geschut daarom naar een opslagplaats hadden laten slepen. Dat laatste had ook zijn vrouw Machtell Kempe aangevoerd.

De stad Keulen lag in de late Middeleeuwen voortdurend in de clinch met de aartsbisschop, die landheer was van het omringende gebied. Keulen wilde weinig te maken hebben met het hooggerecht van de bisschop, maar kon er niet onderuit. Fick probeerde daar gebruik van te maken. De kanselier in

Brussel meldt op 16 november 1514 aan Den Bosch, dat Keulen zich beklaagt over de beslagleggingen, waar de stad niets aan kan doen, want Fick heeft toestemming van het hooggerecht. Keulen heeft toegezegd naar Brussel te komen, en Den Bosch wordt namens de keizer verzocht ook binnen acht dagen te verschijnen. Op 1 januari 1515 heeft Jan van Siegen voor zijn verschijnen voor het Hof van Brussel, borgen gevonden die voor 800 gulden garant stonden. Sinds september 1514 was hij herhaaldelijk voor het Keulse hooggerecht gedaagd, tot dat hij op 11 mei 1515 eindelijk verschijnt. Het schoot allemaal niet op, want twee jaar later, op 9 januari 1517, krijgt Fick weer eens te horen dat hij de Brabanders met rust moet laten.¹²

Er is veel geharrewar geweest over het geld dat door Den Bosch bij de 'greve' (de schout van het hooggerecht) is gedeponerd. Deze krijgt op 6 november 1525 te horen dat hij het geld voorlopig niet mag opeisen, omdat de raad van Keulen eerst zeker wil weten of er voor de stad geen schade ontstaat uit het proces. Op 5 oktober 1526 is het eindelijk zover dat de weduwe van de vorige greve opdracht krijgt de 330 gulden aan de raad terug te betalen. Maar of dat gebeurd is? De greve mag in 1528 'het geld van Den Bosch in de zaak met de bussmid', aan niemand overhandigen en moet de zaak laten rusten, zoals overeengekomen is in hoger beroep bij de bisschop. Op 11 juni 1532 is het geschil eindelijk 'metter minne getermineert', citeert Wakker uit de stadsrekeningen, en wordt er aan meester Johan van Segen, 'om eens van hem ontslagen te wezen', 250 gulden betaald. Een gezegelde oorkonde bewijst dat de zaak op 6 december 1532 eindelijk afgesloten is: 'Greve und scheffen zu Coelne' maken bekend, dat Fick en zijn (waarschijnlijk tweede) vrouw Richmoit afzien van verdere procedures. Een jaar later krijgen we nog iets over Fick te horen. Op 14 maart 1533 overlegt de raad van Keulen met Jan van Siegen over een reparatie van de oude noodslang. Het gaat kenmerkend om een van de kanonnen uit het Zeughaus, die men hem wilde toevertrouwen. Tenslotte blijkt hij negen jaar later nog te leven: op 27 februari 1542 moet hij op verzoek van 'de weduwe van Frytag' gehoord worden.

Hoewel Stuerghewalt opgeborgen was, is het later toch nog tevoorschijn gehaald en bij de St. Janspoort opgesteld. De eerste keer was in 1542, toen de stad een aanval van Maarten van Rossum vreesde. Er werd een speciale kogel gesmeed, en misschien is er ook mee geschoten. Fick heeft het nog mee kunnen maken! Ook in 1544 schijnt het kanon weer dienst gedaan te hebben, en een jaar later werden er wielen voor 'de grote ijzeren noodslang' gemaakt.

Het stuk was dus toch bruikbaar! En het heeft kenmerkend ook op een affuit gereden. Beschikte het toch over stoer geweld?¹³

* Kees Smit is neerlandicus te Utrecht

Literatuur

- Volker Schmidtchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister: Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik* (Düsseldorf 1977)
- W.R.H. Wakker, *De 'Stuerghewalt' of zoogenaamde 'Booze Griet' van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1897)
- Harrie Boekwijt, 'Het Stuer Ghewalt: Grof geschut tegen de Geldersen,' in: *Bossche bladen* 3 (2001) p. 91-93, met rectificatie van de afbeelding op p.110
- H. Boekwijt, ' 'Stuer Ghewalt': Een bijzonder Bosch' kanon op een voetstuk geplaatst', in: *Monumenten* (2005) p. 22-23

Noten

- 1 Wakker (zie literatuurlijst en hierna noot 6) die er een tekening van heeft laten maken, las Fijk, maar dat staat er niet, denk ik.
- 2 Zie www.ruhrlandmuseum.de (*museum/aussenstellen*), waar acht foto's getoond worden.
- 3 Het volgende is grotendeels gebaseerd op Schmidtchen 1977.
- 4 Het allerlangste kanon was de *Schwerer Gustav* [Krupp] uit wo 11.
- 5 Op een bronzen kanon uit 1487, nu in een museum in Parijs, staat in gotische letters 'Die Katerin heis ich, vor meinem gewalt huet dich, das unrecht straf ich, Jörg Endorfer gos mich'. Zowel het gedicht als de lettersoort herinnert aan Stuerghewalt.
- 6 Een boekje dat het beste overzicht geeft van 'de geboorte van Stuerghewalt' is dat van luitenant-kolonel W.R.H. Wakker (1851-1924). Zijn onderzoek was degelijk en zijn beoordeling gefundeerd. Als 19e-eeuwer citeert hij wat al te uitvoerig zonder zijn middeleeuwse teksten te 'vertalen', al zou dat geen luxe zijn. Lastig is bovendien dat hij de middeleeuwse datering aanhoudt, want in 's-Hertogenbosch gold de paasstijl (met Pasen begon het nieuwe jaar). Het eerste deel van zijn verhaal loopt tot 4 februari 1513 (niet 1512). Ik geef het hier verkort weer.
- 7 Alleen in deze eerste brief heet hij Fick.
- 8 Een Hauptstück was het zwaarste geschut, de slang, nood- of veldslang, kwam daaronder.
- 9 Stadsarchief Keulen, Briefbuch nr. 47 fol. 17v. Voor het overige volg ik Wakker (die zich vooral op de brieven van de procureur baseert), in hfdst. 2, Het proces. Aanvullende gegevens in M. Groten, *Beschlüsse des Rates der Stadt Köln 1320-1550* (Düsseldorf 1988-1990).
- 10 Briefbuch fol. 216v.
- 11 Briefbuch fol. 282.
- 12 Wakker schrijft, dat er nog in 1521 naar een goed middel gezocht werd om een einde aan de zaak te maken, en springt dan over naar 1532. Maar in die elf jaar is er nog heel wat gebeurd.
- 13 Ik ben veel dank verschuldigd aan de stadsarchivarissen Ludwig Burwitz, Siegen, en dr. Manfred Huiskes, Keulen, aan Hans Hermann Oehler, Bochum, verwant aan de familie Fick, aan drs. Ester van Doorn van het Legermuseum, Delft, Marja Stijkel van het Rijksmuseum, en aan het studiezaalpersoneel van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch.